

การพัฒนาตัวบ่งชี้การมีสุขภาวะที่ดีตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรตามแนวคิดของเครือข่าย
ปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

A development indicators of well-being according to the Sufficiency Economy Philosophy
of farmers on concept of local philosophers agricultural networks in the Northeast

รัชชัย เพ็งพิณี¹, พรทวี พลเวียงพล² และ พิมพ์ชนก วัตทอง⁴

^{1,3} คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต 295 เขตดุสิต กรุงเทพฯ 10300

² นักบริหารงานทั่วไป เทศบาลเมืองหนองคาย ตำบลในเมือง อำเภอเมือง จังหวัดหนองคาย 43000

E-mail: chai30@hotmail.com

บทคัดย่อ

การวิจัยครั้งนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ มีวัตถุประสงค์เพื่อพัฒนาตัวบ่งชี้การมีสุขภาวะที่ดีตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรตามแนวคิดของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ 12 เครือข่าย กลุ่มเป้าหมายประกอบด้วย ปราชญ์ชาวบ้าน เกษตรกรต้นแบบ และผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง ใช้วิธีการเก็บข้อมูลจากเอกสารและการศึกษาภาคสนามด้วยการสังเกตแบบมีส่วนร่วม สัมภาษณ์เชิงลึก สันทนากลุ่ม และประชุมเชิงปฏิบัติการ ระยะเวลารวม 12 เดือน ผลการวิจัยพบว่า ตัวบ่งชี้มีทั้งสิ้น 40 ตัวบ่งชี้ ประกอบด้วย อาหารปลอดภัย ครอบครัวอบอุ่น ไม่ใช้สารเคมี สุขภาพแข็งแรง มีความพอเพียง สิ่งแวดล้อมดี น้ำดื่มสะอาด ออกกำลังกาย กินอาหารตรงเวลา พักผ่อนเพียงพอ ทำงาน/กิน/ให้/พอประมาณ ชีวิตปลอดภัย สังคมดี ชื่อสัตย์สุจริต มีความเสมอภาค วางแผนการทำงาน รวมกลุ่ม ลดต้นทุนการผลิต ทำเกษตรผสมผสาน ทำบัญชีครัวเรือน ครัวธาในอาชีพ ปลูกไม้ยืนต้น มีที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัยมั่นคง ชยันอดทน แหล่งน้ำเพียงพอ มีผู้สืบทอดอาชีพ ไม่ตามกระแส เลี้ยงสัตว์บริโภค เรียนรู้ศึกษาดูงาน เลิกอบายมุข ทำงานอย่างมีความสุข ไม่มีหนี้สิน อารมณ์ดี มีจิตอาสา แบ่งปัน เป็นแบบอย่างที่ดี ถ่ายทอดความรู้ ละเอียดรอบคอบ และทอผ้า/จักสาน

คำสำคัญ: ตัวบ่งชี้, สุขภาวะ, ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง, ปราชญ์ชาวบ้าน, ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

Abstract

This research used qualitative methodology. Aims to development indicators of well-being according to the Sufficiency Economy Philosophy of farmers on concept of local philosophers agricultural networks in the Northeast 12 networks. Target groups include local philosophers, model

farmers and stakeholders. The data collection from the document and field study by participatory observation, in-depth interviews, focus groups discussion and workshop in the duration of 12 months. The results are as follows: indicators total of 40 indicators include: namely safe food, warm family, non-application of chemicals, being healthy/strong, having a sufficiency, good environment, clean drinking water, doing exercises, eating food on time, getting an enough rest, reasonable working/eating/giving, safe life, having a good social, being honorable, having equality, working through a plan, gathering of people into a group, decreasing in the production costs, practicing mixed agriculture, having household bookkeeping, having faith in occupation, having grown the perennials, having land for farming, residence being secure, being hardworking and patient, having an enough water source, having inheritors of career, being unwilling to be pressured, keeping animals for consumption, learning from making a study trip, avoiding the path to ruin, working with happiness, having no debt, being good-tempered, having a voluntary mind, learning to share something with someone, setting a good example to someone, transmitting knowledge to others, being ashamed of committing sins, and making cloth/baskets through weaving.

Keywords: Indicators, Well-being, Sufficiency Economy Philosophy, Local philosophers, Northeast

1. บทนำ

จากการศึกษาขององค์การอาหารและเกษตรแห่งสหประชาชาติพบว่า เกษตรกรมีแนวโน้มการใช้สารเคมีที่มีพิษร้ายแรง มีการผสมสารเคมีเข้มข้น และฉีดบ่อยขึ้น ทำให้เกษตรกรได้รับสารเคมีปริมาณ

มาก ก่อให้เกิดการสะสมในร่างกายและผลผลิต มีความเสี่ยงในด้านสุขภาพสูง^[1] และจากรายงานสุขภาพคนไทย พบว่า การสูญเสียสุขภาพของคนไทยในอันดับต้น ๆ ด้วยโรคไม่ติดต่อมีอัตราเพิ่มขึ้นอย่างต่อเนื่อง สัดส่วนครัวเรือนมีปัญหาหนี้สิน ขาดเงินออม และไม่มีที่อยู่อาศัยเป็นของตนเองยังคงสูง ความแตกต่างในการกระจายรายได้ระหว่างคนรวยและคนจนสูง 11-15 เท่า ซึ่งเป็นรากเหง้าของปัญหาความไม่เท่าเทียมกันในสังคมและสุขภาพ ซึ่งรายจ่ายด้านสุขภาพโดยรวมของคนไทยคิดเป็นร้อยละ 3.5-4.0 ของมูลค่าผลิตภัณฑ์มวลรวมภายในประเทศ^[2] จนเกิดภาวะเครียดทางสังคม ทำให้อัตราการฆ่าตัวตายและฆ่าคนอื่นตายของคนไทยติดอันดับ 1 ใน 10 ของโลก^[3] เกษตรกรไทยร้อยละ 90 ตกอยู่ในภาวะหนี้สิน ไม่มีที่ดินทำกินเพราะถูกนายทุนยึด สภาพแวดล้อมเสื่อมโทรมจากการตัดไม้ทำลายป่า การใช้สารเคมี และวิ่งตามกระแสบริโภคนิยม^[4] นอกจากนี้ การเร่งรัดความเจริญเติบโตทางเศรษฐกิจ ยังทำให้เกิดการใช้ทรัพยากรอย่างฟุ่มเฟือย ส่งผลกระทบต่อกรรมกรผลิตและบริโภคที่ไม่เหมาะสม ทำให้วิถีชีวิตขาดความสมดุล เกิดการสะสมของปัญหาต่อทุนธรรมชาติและระบบนิเวศ ส่งผลต่อการพัฒนาคุณภาพชีวิตของคน ทั้งในปัจจุบันและอนาคต^[5]

จากรายงานการวิจัยสุขภาพชุมชนเพื่อความอยู่ดีมีสุข ซึ่งได้เสนอมีตัวชี้วัดสุขภาพใน 4 มิติ ดังนี้ 1) ด้านร่างกาย ออกกำลังกายสม่ำเสมอ ไม่เป็นโรคเบาหวาน ไม่เป็นโรคความดันโลหิต ไม่เป็นโรคติดต่อร้ายแรง รับประทานอาหารที่มีประโยชน์ครบ 5 หมู่ ปลูกผักปลอดสารพิษรับประทานเอง ที่อยู่อาศัยมั่นคง สะอาดปราศจากขยะ ไม่มีแหล่งมลพิษ ไม่มีปัญหาน้ำเน่าเสีย 2) ด้านจิตใจ ไม่มีหนี้สิน อารมณ์ดี ยิ้มแย้ม แจ่มใส มีอาชีพที่มั่นคง สมาชิกในครอบครัวมีกิจกรรมบันเทิงร่วมกัน ดูแลเอาใจใส่ผู้สูงอายุ อัตราการหย่าร้างลดลง ดำเนินชีวิตตามหลักเศรษฐกิจพอเพียง ปฏิบัติธรรมเป็นประจำ 3) ด้านสังคม คนในชุมชนมีส่วนร่วมในกิจกรรม ไม่มีเรื่องทะเลาะวิวาทกัน ไม่มี ความขัดแย้งกัน ผู้นำมีความรู้ความสามารถ ชุมชนปลอดจากอบายมุข สืบทอดวัฒนธรรมประเพณี 4) ด้านสติปัญญา มีปราชญ์ชาวบ้านที่สามารถถ่ายทอดความรู้ได้ คนในชุมชนอ่านออกเขียนได้ วัยรุ่นจบ การศึกษาภาคบังคับ มีการรับรู้ข้อมูลข่าวสาร มีศูนย์เรียนรู้เพื่อถ่ายทอดภูมิปัญญาท้องถิ่น ชาวชนได้รับการสืบทอดในเรื่องภูมิปัญญาท้องถิ่น มีศูนย์เรียนรู้ด้านอาชีพ มีครอบครัวตัวอย่างที่ดำเนินชีวิตด้วยเศรษฐกิจพอเพียง มีกลุ่มองค์กรทางด้านสุขภาพ^[6] รวมถึงงานวิจัยตัวชี้วัดเศรษฐกิจพอเพียงระดับจังหวัด: มิติสิ่งแวดล้อม ซึ่งได้นำเสนอกลุ่มตัวชี้วัดที่เป็นคุณภาพชีวิต โดยได้กำหนดเป็นตัวชี้วัด ดังนี้ 1) มีกิน มีใช้ พอมีพอกิน มีอาหารบริโภค ไม่มีหนี้สิน 2) มีสิ่งแวดล้อมที่ดี ป่าเขียวข่ม สัตว์ป่าชุกชุม แม่น้ำลำคลองใสสะอาด อากาศบริสุทธิ์ 3) ลูก

ได้เรียนหนังสือในระดับที่สูง 4) ชุมชนสามัคคี และ 5) ไม่มีโจรผู้ร้าย^[7] และงานวิจัยสุขภาพของผู้สูงอายุในองค์การบริหารส่วนตำบลละโว้ทอง อำเภอชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ พบว่า 1) สุขภาพทางกายส่วนใหญ่มีสุขภาพไม่ค่อยแข็งแรงและมีโรคประจำตัว ไม่ออกกำลังกาย มีการใช้สารหรือสิ่งเสพติด 2) สุขภาพทางจิต มีความวิตกกังวลในด้านสุขภาพ รายได้ และครอบครัว 3) สุขภาพทางสังคม เป็นที่ปรึกษาของคนในครอบครัว ช่วยเลี้ยงดูบุตรหลาน เป็นสมาชิกชมรมหรือกลุ่มต่าง ๆ ในชุมชน และ 4) สุขภาพทางปัญญา (จิตวิญญาณ) ส่วนใหญ่จะปฏิบัติศาสนกิจและเจริญสติ มีส่วนร่วมในบางกิจกรรมในชุมชน และการเป็นแบบอย่างที่ดีให้ลูกหลาน^[8]

นอกจากนี้ ยังมีงานวิจัยสุขภาพของคนไทยจุดเริ่มต้นของความอยู่เย็นเป็นสุข ซึ่งได้นำเสนอไว้ ดังนี้ องค์ประกอบที่ 1 สุขภาพกายดี มีร่างกายแข็งแรง มีภาวะโภชนาการที่ดี ดำรงชีวิตเหมาะสม ไม่มีโรคประจำตัว/โรคเรื้อรัง และมีอายุยืนยาวอย่างมีคุณภาพ องค์ประกอบที่ 2 สุขภาพจิตดี มีคุณธรรม จริยธรรม มีจิตใจที่ดีงามเอื้อเฟื้อ เผื่อแผ่ ยึดมั่นในศีลธรรม มีความซื่อสัตย์ สุจริต มีความเมตตา กรุณาต่อเพื่อนมนุษย์ และองค์ประกอบที่ 3 มีสติปัญญาและใฝ่รู้ มีความสามารถในการเรียนรู้ ใฝ่รู้ กระตือรือร้น^[9] รวมถึงงานวิจัยและพัฒนาระบบเสริมสุขภาพในระดับรากหญ้าเพื่อสร้างความเข้มแข็งของชุมชน พบว่า ปัญหาสำคัญในด้านสุขภาพ ประกอบด้วย 1) พฤติกรรมเสี่ยงทางด้านสุขภาพ เช่น การขับขีจี้กรยานยนต์ ยาเสพติด 2) สารปนเปื้อนในอาหาร และ 3) สิ่งแวดล้อมเป็นพิษ^[10] อีกทั้ง งานวิจัยมิติสุขภาพในมุมมองของปราชญ์ชาวบ้านภาคอีสาน ประกอบด้วย สุขภาพกาย คือ ไม่เจ็บ ไม่ไข้ กินดีอยู่ดี สุขภาพใจ หมายถึง มีความเป็นอยู่ดี ไม่เครียด ไม่มีหนี้ สบายใจ รู้จักพอ มีจิตใจเป็นสาธารณะ ได้ช่วยเหลือผู้อื่น มีครอบครัวอบอุ่น มีสังคมดี สังคมเข้มแข็ง คนในสังคมพึ่งพาอาศัยช่วยเหลือกัน คนในสังคมอยู่อย่างสงบสุข อากาศดี สิ่งแวดล้อมดี องค์ประกอบในส่วนหลัง ๆ จะเป็นมิติด้านสังคม สำหรับปัจจัยที่ก่อให้เกิดสุขภาพดี ได้แก่ ออกกำลังกายสม่ำเสมอ พักผ่อนให้เพียงพอ ทำใจให้เป็นสุข ไม่เครียด รักษาความสะอาดของร่างกาย ความสะอาดของที่อยู่อาศัย ไม่สูบบุหรี่ ไม่ดื่มสุรา มีครอบครัวดี สังคมดี^[11] และงานวิจัยพัฒนาตัวชี้วัดความสุขของประเทศไทยจากเวทีภูมิปัญญาชาวบ้านและพหุภาคี 4 จังหวัดของภาคตะวันออกเฉียงเหนือ พบว่า วิธีคิดในเรื่องของความสุขแบ่งได้เป็น 8 หมวด ได้แก่ 1) การมีหลักประกันในชีวิต มีที่ดินทำกินเป็นของตนเอง มีบ้านอาศัยเป็นของตนเอง อาหารอุดมสมบูรณ์อยู่ดีกินดี มีเงินทองใช้สอย มีฝูงข้าวใหญ่ มีข้าวกินตลอดปี 2) การมีร่างกายและจิตใจที่แข็งแรง จิตใจสบายไม่มีเรื่องกลุ่มใจ สุขภาพดี อายุยืนนาน ปลูกยาสมุนไพรไว้รักษาเวลาเจ็บป่วย ไม่มีโรค

ประจำตัว 3) การมีครอบครัวที่อบอุ่น ครอบครัวอยู่พร้อมหน้ากัน สมาชิกในครอบครัวไม่ทะเลาะเบาะแว้ง ลูกขยันทำมาหากินพึ่งตนเองได้ ตัวเดียวเมียเดียว คนในครอบครัวมีเวลาให้กัน 4) การมีชุมชนเข้มแข็ง เรียนรู้ร่วมกันอย่างต่อเนื่อง ผู้นำดีเป็นตัวอย่างที่ดี ให้ความร่วมมือในกิจกรรมของชุมชน ชุมชนช่วยเหลือซึ่งกันและกัน คนในชุมชนมีความสามัคคี 5) การมีสิ่งแวดล้อมที่ดี มีที่ดิน น้ำ ป่าที่อุดมสมบูรณ์ อากาศไม่เป็นพิษ มีถนน น้ำประปา และไฟฟ้า มีสิ่งแวดล้อมน่าอยู่ เพิ่มความหลากหลาย 6) การมีอิสรภาพ ทำทุกอย่างได้ตั้งใจ และสบายใจไม่เดือดร้อนผู้อื่น ไม่มีหนี้สิน ไม่ถูกคนอื่นครอบงำด้านความคิด ประกอบอาชีพอิสระ 7) การมีความภาคภูมิใจ งานที่ทำให้ประสบความสำเร็จ และเจริญรุ่งเรือง ได้ทำตัวเป็นแบบอย่างแก่ผู้อื่น ได้ถ่ายทอดความรู้ความคิดต่อคนอื่น และ 8) การเข้าถึงธรรมะว่าด้วยการอยู่ร่วมกัน ได้ทำบุญทำทาน พอใจในสิ่งที่มี อยู่ร่วมกันอย่างสงบสุข ได้เข้าวัดฟังธรรม^[12] ทั้งนี้ สุขภาวะที่ดีมีได้เป็นการมองที่ปัจจัยทางด้านร่างกายเพียงอย่างเดียว แต่เป็นมุมมองต่อสุขภาวะแบบองค์รวม^[13] ซึ่งสุขภาวะที่ดีนั้น จะต้องเกิดภาวะสมดุล เชื่อมโยงกันเป็นบูรณาการ จนนำไปสู่ความอยู่ดีมีสุขทั้ง 4 ด้าน คือ ด้านร่างกาย จิตใจ สังคม และปัญญา^[14]

เศรษฐกิจพอเพียง เป็นปรัชญาที่เสนอแนวทางการดำรงอยู่ และปฏิบัติตนของคนทุกระดับ ตั้งแต่ครอบครัว ชุมชน จนถึงระดับรัฐ ทั้งในการพัฒนาและการบริหารประเทศ^[15] ถือเป็นการพัฒนาแบบองค์รวมในลักษณะบูรณาการโดยมีคนเป็นศูนย์กลาง^[16] อันเป็นแนวทางการพัฒนาที่ลุ่มลึกและกินความมากกว่ามิติทางเศรษฐกิจหรือการผลิต เน้นความยั่งยืนสู่การรู้เท่าทันความเปลี่ยนแปลง^[17] ทั้งนี้ การพัฒนาประเทศไปสู่ความยั่งยืนนั้น จะต้องให้ความสำคัญกับการเสริมสร้างทุนของประเทศ โดยเฉพาะการพัฒนาคนหรือทุนมนุษย์ให้เข้มแข็ง พร้อมรับการเปลี่ยนแปลงต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในอนาคต^[18] โดยมีความผูกพันกับ “จิตวิญญาณ” คือ “คุณค่า” มากกว่า “มูลค่า”^[19]

ตั้งแต่ปี พ.ศ.2538 ได้มีการรวมตัวกันของเกษตรกรกลุ่มหนึ่งในนาม “เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสาน” มีวัตถุประสงค์เพื่อสร้างองค์ความรู้และกระบวนการเรียนรู้ในการพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง ส่งเสริมปราชญ์ชาวบ้านสร้างผู้นำรุ่นใหม่ และสร้างเครือข่ายการเรียนรู้สู่การพึ่งตนเองและพึ่งพากันเอง 1 ล้านครอบครัวในปี พ.ศ.2560^[20] ปัจจุบันมี 12 เครือข่าย แต่ละเครือข่ายมีศูนย์เรียนรู้ 1 แห่ง ตั้งอยู่ในพื้นที่ 5 จังหวัดในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ประกอบด้วย ขอนแก่น นครราชสีมา บุรีรัมย์ สุรินทร์ และอำนาจเจริญ ซึ่งปราชญ์ชาวบ้านในฐานะผู้นำเครือข่ายล้วนได้รับการยกย่องเป็น “ครูภูมิปัญญาไทยด้านเกษตรกรรม” จากกระทรวงศึกษาธิการในรุ่นต่าง ๆ

รวมถึงมีหลักสูตรสำหรับถ่ายทอดความรู้และประสบการณ์ด้านการเกษตรกรรมสู่เกษตรกรและบุคคลทั่วไป โดยมีเกษตรกรต้นแบบเครือข่ายละ 7-25 คน คอยช่วยเหลือและร่วมเป็นวิทยากรกระบวนการในหลักสูตร^[21] ทั้งนี้ เครือข่ายค้นพบว่า เมื่อเปลี่ยนมาทำการเกษตรธรรมชาติ ทำให้เศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม วิถีชีวิตดีขึ้น พออยู่พอกิน รู้จักตนเอง รู้จักอดออม เหลือกินได้แจก มีเพื่อนมีกัลยาณมิตร มีสุขภาวะที่ดีทั้งทางร่างกาย จิตใจ สังคม และปัญญา^[22] ดังนั้น การใช้แนวคิดสุขภาวะมาอธิบายถึงชุมชนที่มีการทำเกษตรธรรมชาติ ย่อมทำให้เห็นภาพวิถีชีวิตของเกษตรกรได้ดีขึ้น เนื่องจากระบบเกษตรธรรมชาติเป็นระบบที่พึ่งพิงธรรมชาติเป็นหลัก เกษตรธรรมชาติกับแนวคิดสุขภาวะจึงไม่สามารถแยกออกจากกันได้^[13]

อย่างไรก็ตาม การประยุกต์ใช้เศรษฐกิจพอเพียงให้เป็นรูปธรรมต้องอาศัยการพัฒนาตัวบ่งชี้ที่จะใช้เป็นมาตรฐานสำหรับการวัดผลว่าสามารถบรรลุตามเป้าหมายได้มากน้อยเพียงใด^[7] เนื่องจาก ตัวบ่งชี้เป็นตัวแปรที่สามารถสะท้อนหรืออธิบายสิ่งซึ่งกำหนดขึ้นเพื่อใช้วัดความเปลี่ยนแปลง บ่งบอกสถานภาพหรือสะท้อนการดำเนินงานได้^[5] ดังนั้น ตัวบ่งชี้ระดับความเป็นเศรษฐกิจพอเพียงจึงมีความจำเป็น^[23] ในการเป็นมาตรวัดหรือไม้บรรทัดวัดผลการดำเนินงานที่เกิดขึ้นเทียบกับเป้าหมายที่วางไว้^[24] ซึ่งกระบวนการสร้างตัวบ่งชี้ขึ้น โดยตัวกระบวนการเองจะเป็นวิธีหนึ่งในการศึกษาเรียนรู้คุณลักษณะของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงซึ่งมีความเป็นนามธรรม ให้เป็นที่เข้าใจง่ายและชัดเจนเป็นรูปธรรมมากขึ้น^[25] ดังนั้น การวิจัยเพื่อพัฒนาตัวบ่งชี้การมีสุขภาวะที่ดีตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรตามแนวคิดของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ จึงเป็นการถอดองค์ความรู้ที่ได้จริงและเกิดผลจริงในทางปฏิบัติอย่างเป็นรูปธรรมที่ถือเป็นแนวปฏิบัติที่ดี ซึ่งจะนำไปสู่การสร้างแบบจำลองที่ดีของเกษตรกรผู้ประสบความสำเร็จต่อการเอาชนะแรงกดดันในยุคโลกาภิวัตน์ ซึ่งแบบจำลองดังกล่าวจะนำไปสู่การสร้างวิถีคิดเชิงตรรกะใหม่ เพื่อปรับเปลี่ยนกระบวนการทัศน์ของเกษตรกรและคนในสังคมวงกว้าง ด้วยการสร้างความรู้เท่าทันความเป็นจริงของสภาการณ์ปัจจุบัน ให้สามารถนำตัวบ่งชี้ที่ได้ไปประยุกต์ใช้จนเกิดแนวปฏิบัติที่ดีนำไปสู่การพัฒนาสุขภาวะที่สมบูรณ์ในทุกด้านอย่างสมดุลมั่นคงยั่งยืน

2. วัตถุประสงค์

เพื่อพัฒนาตัวบ่งชี้การมีสุขภาวะที่ดีตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรตามแนวคิดของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

3. แนวคิดทฤษฎี กรอบแนวคิดการวิจัย และผลงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

หลักการพัฒนามาตามเศรษฐกิจพอเพียง คือ การพัฒนาที่ตั้งอยู่บนพื้นฐานของทางสายกลางและความไม่ประมาท โดยคำนึงถึงความพอประมาณ ความมีเหตุผล การสร้างภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี ตลอดจนใช้ความรู้ความรอบคอบและคุณธรรม ประกอบการวางแผน การตัดสินใจและการกระทำ ทั้งนี้ องค์ประกอบของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมีอยู่ 5 ส่วน^[18] ดังนี้

1. กรอบแนวคิด เป็นปรัชญาที่ชี้แนะแนวทางการดำรงอยู่และปฏิบัติตนในทางที่ควรจะเป็น โดยมีพื้นฐานมาจากวิถีชีวิตดั้งเดิมของสังคมไทย สามารถนำมาประยุกต์ใช้ได้ตลอดเวลา และเป็นการมองโลกเชิงระบบที่มีการเปลี่ยนแปลงอยู่ตลอดเวลา มุ่งเน้นการรอดพ้นจากภัยและวิกฤต เพื่อความมั่นคงและความยั่งยืนของการพัฒนา

2. คุณลักษณะ เศรษฐกิจพอเพียงสามารถนำมาประยุกต์ใช้กับการปฏิบัติตนได้ในทุกระดับ โดยเน้นการปฏิบัติบนทางสายกลาง และการพัฒนาอย่างเป็นขั้นตอน

3. คำนิยาม ความพอเพียงจะต้องประกอบด้วย 3 คุณลักษณะพร้อม ๆ กัน ดังนี้

3.1 ความพอประมาณ หมายถึง ความพอดีที่ไม่น้อยเกินไปและไม่มากเกินไป โดยไม่เบียดเบียนตนเองและผู้อื่น

3.2 ความมีเหตุผล หมายถึง การตัดสินใจเกี่ยวกับระดับความพอเพียงนั้น จะต้องเป็นไปอย่างมีเหตุผล โดยพิจารณาจากเหตุปัจจัยที่เกี่ยวข้อง ตลอดจนคำนึงถึงผลที่คาดว่าจะเกิดขึ้นจากการกระทำนั้น ๆ อย่างรอบคอบ

3.3 ภูมิคุ้มกัน หมายถึง การเตรียมตัวให้พร้อมรับผลกระทบและการเปลี่ยนแปลงด้านต่าง ๆ ที่จะเกิดขึ้น โดยคำนึงถึงความเป็นไปได้ของสถานการณ์ต่าง ๆ ที่คาดว่าจะเกิดขึ้นในอนาคตทั้งใกล้และไกล

4. เงื่อนไข การตัดสินใจและดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ ให้อยู่ในระดับพอเพียงต้องอาศัยทั้งความรู้และคุณธรรมเป็นพื้นฐาน กล่าวคือ

4.1 เงื่อนไขความรู้ ประกอบด้วย ความรอบรู้เกี่ยวกับวิชาการต่าง ๆ ที่เกี่ยวข้องรอบด้าน ความรอบคอบที่จะนำความรู้เหล่านั้นมาพิจารณาให้เชื่อมโยงกัน เพื่อประกอบการวางแผนและความระมัดระวังในการปฏิบัติ

4.2 เงื่อนไขคุณธรรม ที่จะต้องเสริมสร้าง ประกอบด้วย มีความตระหนักในคุณธรรม มีความซื่อสัตย์สุจริตและมีความอดทน มีความเพียร ใช้สติปัญญาในการดำเนินชีวิต

5. แนวทางปฏิบัติ/ผลที่คาดว่าจะได้รับ จากการนำปรัชญาของเศรษฐกิจพอเพียงมาประยุกต์ใช้ คือ การพัฒนาที่สมดุลและยั่งยืน

พร้อมรับต่อการเปลี่ยนแปลงในทุกด้าน ทั้งด้านเศรษฐกิจ สังคม สิ่งแวดล้อม ความรู้และเทคโนโลยี

สำหรับคำว่า “Indicator” นั้น ในภาษาไทยมีการใช้คำอย่างหลากหลาย เช่น ตัวชี้วัด ตัวชี้ ตัวชี้หน้า ตัวบ่งชี้ ดัชนี และเครื่องชี้วัด เป็นต้น^[26] ซึ่งวิธีการพัฒนาตัวบ่งชี้ ซึ่งประกอบด้วย 3 วิธีหลัก คือ 1) การพัฒนาตัวบ่งชี้เพื่อการนำไปใช้ (pragmatic reduction) มี 2 แนวทาง คือ การคัดเลือกตัวบ่งชี้ที่เป็นตัวแทน (representative indication) และการคัดเลือกตัวแปรที่มีความสัมพันธ์กัน มาทำการรวมเข้าด้วยกัน (combination) 2) การพัฒนาตัวบ่งชี้โดยยึดหลักทฤษฎี (theoretical method) เป็นวิธีการนำตัวแปรจำนวนหนึ่งที่ได้มาจากการคัดเลือกตามทฤษฎี และ 3) การพัฒนาตัวบ่งชี้โดยวิธีเชิงประจักษ์ (empirical method) เป็นวิธีการศึกษาตัวบ่งชี้ที่มีความใกล้เคียงกับวิธีการพัฒนาตัวบ่งชี้โดยยึดหลักทฤษฎี ต่างกันแต่เพียงการกำหนดน้ำหนักตัวแปร กล่าวคือ การกำหนดน้ำหนักตัวแปรของวิธีการศึกษาตัวชี้วัดโดยยึดหลักทฤษฎี เป็นการกำหนดน้ำหนักตามความสำคัญของตัวแปร ซึ่งอาจใช้ความคิดเห็นของผู้เชี่ยวชาญ ส่วนการกำหนดน้ำหนักตัวแปรของวิธีการพัฒนาตัวบ่งชี้โดยวิธีเชิงประจักษ์ เป็นการใช่วิธีการทางสถิติ ได้แก่ การวิเคราะห์องค์ประกอบ (factor analysis)^[27] ทั้งนี้ งานวิจัยชิ้นนี้ใช้การพัฒนาตัวบ่งชี้โดยวิธีเชิงประจักษ์

4. วิธีดำเนินการ

1. ระเบียบวิธีวิจัย การวิจัยในครั้งนี้ ใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ ซึ่งมีทั้งการศึกษาเอกสารและการศึกษาข้อมูลภาคสนาม

การศึกษาเอกสาร ด้วยการค้นคว้าเอกสารหลักฐานทางสื่อเทคโนโลยีสารสนเทศ งานวิจัย วิทยานิพนธ์ หนังสือ บทความ และเอกสารอื่น ๆ เพื่อทบทวนแนวคิดทฤษฎี หลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง เพื่อรวบรวมจัดทำฐานข้อมูล และตรวจสอบองค์ความรู้ที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย

การเก็บข้อมูลภาคสนาม โดยการเข้าไปมีส่วนร่วมในกิจกรรมของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้าน ๆ เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูลด้วยวิธีการสังเกตแบบมีส่วนร่วม สัมภาษณ์เชิงลึก สนทนากลุ่ม และประชุมเชิงปฏิบัติการ

การวิจัยตัวบ่งชี้ ได้ดำเนินการไปพร้อม ๆ กับการเก็บข้อมูลภาคสนาม ด้วยการสัมภาษณ์เชิงลึก สนทนากลุ่ม และจากเอกสารหลักฐานที่เชื่อถือได้ เช่น ตัวบุคคล สถานที่ แหล่งเรียนรู้ โครงการ/แผนงาน กิจกรรม ฯลฯ เพื่อตรวจสอบยืนยันความถูกต้องน่าเชื่อถือ จากนั้นสังเคราะห์ตัวบ่งชี้จาก 7 องค์ประกอบของหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง คือ ทางสายกลาง ความพอประมาณ ความมีเหตุผล

การมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี เงื่อนไขความรู้ เงื่อนไขคุณธรรม และความ
สมคณมั่นคงยั่งยืน ส่งให้ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญตรวจสอบ

การพัฒนาตัวบ่งชี้ ใช้การประชุมเชิงปฏิบัติการ 2 ครั้ง ซึ่ง
ผู้เข้าร่วมเป็นคนละกลุ่มกัน โดยกลุ่มเป้าหมายในแต่ละเครือข่าย ๓
มาร่วมกันตรวจสอบความถูกต้อง เพิ่มเติม ปรับเปลี่ยน เพื่อพัฒนาตัว
บ่งชี้ให้สมบูรณ์ที่สุด

ข้อมูลที่ได้รับจากการประชุมเชิงปฏิบัติการทั้ง 2 ครั้ง ได้
นำมาเชื่อมโยงเข้าด้วยกัน เพื่อให้เป็นตัวบ่งชี้ชุดเดียว ซึ่งตัวบ่งชี้ที่
ได้รับการพัฒนาแล้วจะตรวจสอบแบบสะท้อนกลับ (reflexive) ไปยัง
กลุ่มเป้าหมาย โดยการนำข้อมูลเหล่านั้นกลับไปสัมภาษณ์เชิงลึก
สนทนากลุ่ม และตรวจสอบจากเอกสารหลักฐานเชิงประจักษ์ เพื่อยืนยัน
ความถูกต้องอีกครั้ง จากนั้นส่งตัวบ่งชี้ให้ที่ปรึกษาและผู้
เชี่ยวชาญตรวจสอบยืนยัน

2. ประชากรเป้าหมาย เป็นการเลือกกลุ่มเป้าหมายแบบ
เจาะจง คือ เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาค
ตะวันออกเฉียงเหนือ 12 เครือข่าย ซึ่งสำนักงานกองทุนเพื่อสังคมได้
บันทึกไว้ในหนังสือพลังรากหญ้าพลังแผ่นดิน^[20] ประกอบด้วย

2.1 เครือข่ายพ่อค้าเครื่อง ภาษี “ปราชญ์
ชาวบ้านนักคิด นักพูด นักปฏิบัติแห่งยุคสมัย” บ้านโนนเขวา ตำบลหัว
ฝาย อำเภอแคนดง จังหวัดบุรีรัมย์

2.2 เครือข่ายพ่อจันทร์ดี ประทุมภา “ปราชญ์
ชาวบ้านนักสู้ชีวิต” บ้านโนนรัง ตำบลลาดไทร อำเภอชุมพวง จังหวัด
นครราชสีมา

2.3 เครือข่ายพ่อชาลี มาระแสง “ปราชญ์
ชาวบ้านนักปลูกต้นไม้” บ้านกุดขุย ตำบลคำพระ อำเภอหัวตะพาน
จังหวัดอำนาจเจริญ

2.4 เครือข่ายพ่อเสียง ไทยดี “ปราชญ์ชาวบ้าน
นักวิจัยรุ่นลายคราม” บ้านอนันต์ ตำบลยาง อำเภอศีขรภูมิ จังหวัด
สุรินทร์

2.5 เครือข่ายพ่อทองหล่อ เจนโรสง “ปราชญ์
ชาวบ้านผู้พึ่งตนเองด้วยการออม” บ้านหายโคก ตำบลหายโคก อำเภอ
พุทไธสง จังหวัดบุรีรัมย์

2.6 เครือข่ายพ่อทัศน์ กระยอม “ปราชญ์
ชาวบ้านจังหวัดขอนแก่นผู้สำเร็จได้เพราะ 5 พระ” บ้านโสกน้ำขาว
ตำบลก้านเหลือง อำเภอแวงน้อย จังหวัดขอนแก่น

2.7 เครือข่ายพ่อบุญเต็ม ชัยลา “ปราชญ์
ชาวบ้านนักจัดการอารมณ์ศิลปิน” บ้านดงบัง ตำบลคอนนิม อำเภอแวง
ใหญ่ จังหวัดขอนแก่น

2.8 เครือข่ายพ่อประคอง มนต์กระโทก
“ปราชญ์ชาวบ้านจังหวัดนครราชสีมา” ตำบลพลับพลา อำเภอโชคชัย
จังหวัดนครราชสีมา

2.9 เครือข่ายพ่อผอง เกตพิบูลย์ “ปราชญ์
ชาวบ้านครูบ้านาญผู้เจริญรอยตามพระยุคลบาท” บ้านโนนหมากพริก
ตำบลโคกสง่า อำเภอพล จังหวัดขอนแก่น

2.10 เครือข่ายพ่อผาย สร้อยสรกลาง
“ปราชญ์ชาวบ้านนักจัดการจังหวัดบุรีรัมย์” บ้านสระคูณ ตำบลโคก
ล้ำม อำเภอลำปลายมาศ จังหวัดบุรีรัมย์

2.11 เครือข่ายพ่อมหาอยู่ สุนทรธัย “ปราชญ์
ชาวบ้านอาวุโสของภาคอีสานที่มีความสุข” บ้านตะแบก ตำบลสลักไถ
อำเภอเมือง จังหวัดสุรินทร์

2.12 เครือข่ายพ่อสุทธินันท์ ปรัชญพฤทธิ
“ปราชญ์ชาวบ้านที่ไม่ยอมหยุดเรียนรู้” บ้านปากช่อง ตำบลสนามชัย
อำเภอสตึก จังหวัดบุรีรัมย์

3. เครื่องมือในการเก็บรวบรวมข้อมูล ดังนี้

3.1 เครื่องมือหรืออุปกรณ์ช่วยในการเก็บ
รวบรวมข้อมูลทั่วไป เช่น สมุดบันทึกภาคสนาม กล้องถ่ายภาพ เครื่อง
บันทึกเสียง และวัสดุอุปกรณ์ต่าง ๆ เพื่อใช้บันทึกหลักฐานที่เกี่ยวข้อง
กับการวิจัย ซึ่งทำให้การเก็บรวบรวมข้อมูลมีความแม่นยำและรวดเร็ว

3.2 คู่มือการเก็บข้อมูลภาคสนาม เป็นคู่มือที่
คณะผู้วิจัยได้จัดทำขึ้น เพื่อใช้เป็นแนวทางในการวิจัย โดยมี
รายละเอียดที่สำคัญในการดำเนินการวิจัย คือ ข้อมูลพื้นฐานเครือข่าย
ข้อมูลเกษตรกรต้นแบบ แนวคำถามในการสัมภาษณ์ วิธีการตรวจสอบ
ความครบถ้วนสมบูรณ์ของข้อมูล การบันทึกรายละเอียดประจำวัน การ
บันทึกสิ่งที่สังเกตพบ และการบันทึกข้อมูลผู้ให้สัมภาษณ์

3.3 แบบสัมภาษณ์หรือแนวคำถาม (question)
เพื่อใช้เป็นประเด็นหลักในการสัมภาษณ์หรือพูดคุย โดยเน้นที่ความ
ยืดหยุ่น (flexibility) ของประเด็นในการสัมภาษณ์ เพื่อให้ผู้ให้ข้อมูล
หลัก (Key Information: KI) มีเวลาในการคิด วิเคราะห์ และตอบ
คำถามได้อย่างหลากหลาย ครอบคลุมประเด็นแต่ละประเด็นครบถ้วน
รวมถึงสามารถเชื่อมโยงไปสู่ข้อมูลสำคัญอื่นได้ ทั้งนี้ ผู้ถูกสัมภาษณ์บาง
คนจะถูกสัมภาษณ์มากกว่า 1 ครั้ง เพื่อยืนยันความถูกต้องของข้อมูล

4. การตรวจสอบเครื่องมือ หลังจากที่ได้ออกแบบแนว
คำถามในการสัมภาษณ์ เพื่อใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูลแล้ว
คณะผู้วิจัยได้นำเครื่องมือไปทดลองเก็บข้อมูลจากกลุ่มตัวอย่างใน
ภาคสนาม เพื่อทดสอบว่าสามารถนำมาซึ่งข้อมูลการวิจัยที่ครบถ้วน
หรือไม่ หรือสามารถที่จะเชื่อมโยงไปสู่ข้อมูลหลักของการวิจัยที่ต้องการ

มากนักน้อยเพียงใด จากนั้นนำผลที่ได้มาพัฒนาเครื่องมือให้ครอบคลุมประเด็นที่ต้องการมากที่สุด ทั้งนี้แบบสัมภาษณ์ที่พัฒนาแล้ว ทางคณะผู้วิจัยได้ส่งให้ที่ปรึกษาพิจารณาอีกครั้ง

5. การเก็บรวบรวมข้อมูล การวิจัยในครั้งนี้ คณะผู้วิจัยให้ความสำคัญกับข้อมูลจากแหล่งข้อมูลปฐมภูมิ (primary data) ด้วยทัศนคติแบบคนใน (emic) เพื่อใช้เป็นข้อมูลในการนำเสนอภาพรวมของการวิจัยในรูปของชาติพันธุ์วรรณนา (ethnography) พร้อมกับการนำข้อมูลจากแหล่งข้อมูลอื่นมาสนับสนุนผลการวิจัย ซึ่งขั้นตอนการเก็บรวบรวมข้อมูล ประกอบด้วย

5.1 การศึกษาเอกสาร (documentary study) โดยค้นคว้ารวบรวมข้อมูลที่เป็นข้อมูลทุติยภูมิ (secondary data) ในประเด็น ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง 11 ชิ้น แนวคิดเกี่ยวกับสุขภาวะ 17 ชิ้น แนวคิดการพัฒนาตัวชี้วัด 22 ชิ้น และงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง 13 เรื่อง

5.2 การศึกษาภาคสนาม (field study) เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ถูกต้องเป็นปัจจุบัน คณะผู้วิจัยได้ลงพื้นที่เก็บข้อมูลจากกลุ่มเป้าหมายโดยตรง รวมถึงเข้าร่วมเป็นส่วนหนึ่งในวิถีชีวิตของกลุ่มเป้าหมายระยะหนึ่ง เพื่อรวบรวมและตรวจสอบความถูกต้องของข้อมูล ซึ่งใช้วิธีการเก็บรวบรวมข้อมูล ประกอบด้วย

5.2.1 การสังเกตแบบมีส่วนร่วม (participatory observation) เป็นการสังเกตเชิงสำรวจ (survey) สภาพโดยทั่วไปหรือปัจจัยที่มีอิทธิพลต่องานวิจัย เพื่อหาหลักฐานหรือข้อมูลที่เกี่ยวข้อง โดยบันทึกปรากฏการณ์ที่มีผลต่อการวิจัยในทุกด้าน

5.2.2 การสัมภาษณ์เชิงลึก (in-depth interview) เป็นการสัมภาษณ์กลุ่มเป้าหมายทั้ง ประชาชนชาวบ้าน เกษตรกรต้นแบบ และผู้มีส่วนเกี่ยวข้อง โดยเน้นการสัมภาษณ์แบบไม่เป็นทางการที่มีโครงสร้างผ่านแนวคำถามที่สร้างขึ้น เพื่อให้ได้ข้อมูลที่ต้องการหรือนำไปสู่ข้อมูลหลัก ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้มีการสัมภาษณ์เชิงลึก 127 คน

5.2.3 การสนทนากลุ่ม (focus group) เป็นการพูดคุยกับกลุ่มเป้าหมายขนาดเล็ก เพื่อให้ผู้เข้าร่วมมีโอกาสแสดงความคิดเห็น วิพากษ์ และแลกเปลี่ยนข้อมูลเชิงลึก ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้มีการสนทนากลุ่มจำนวน 18 กลุ่ม ผู้เข้าร่วมรวมทั้งสิ้น 98 คน โดยไม่นับชื่อและไม่รวมคณะผู้วิจัย

5.2.4 การประชุมเชิงปฏิบัติการ (work shop) โดยคัดเลือกกลุ่มเป้าหมายในแต่ละเครือข่าย ๆ เข้าประชุมเชิงปฏิบัติการร่วมกัน เพื่อแลกเปลี่ยนเรียนรู้ วิพากษ์วิจารณ์ แสดงความคิดเห็น และพัฒนาตัวบ่งชี้ ซึ่งในการวิจัยครั้งนี้มีการประชุม

เชิงปฏิบัติการ 2 ครั้ง ผู้เข้าร่วมรวมทั้งสิ้น 113 คน โดยไม่นับรวมคณะผู้วิจัย

6. การตรวจสอบข้อมูล ใช้วิธีการตรวจสอบแบบสามเส้า จากแหล่งข้อมูล (data triangulation) จากนักวิจัย/ผู้เชี่ยวชาญ (investigator triangulation) และจากแนวคิดทฤษฎี (theory triangulation) ซึ่งข้อมูลทั้งหมดได้นำมาตรวจสอบความถูกต้อง นำเชื่อถือซึ่งกันและกัน ทั้งจากแหล่งข้อมูลคือตัวผู้ให้ข้อมูลเองว่ามีความน่าเชื่อถือหรือไม่ และนำข้อมูลที่มีอยู่ไปตรวจสอบกับแหล่งข้อมูลแหล่งอื่น ๆ เพื่อเทียบเคียงความถูกต้องของข้อมูล เช่น การนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ของบุคคลหนึ่งไปเทียบเคียงกับข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ของบุคคลอื่น ๆ เป็นต้น รวมถึงการนำข้อมูลไปตรวจสอบความถูกต้องจากการสนทนากลุ่มและประชุมเชิงปฏิบัติการ เทียบเคียงกับข้อมูลที่ได้จากการสังเกตและจากเอกสารทางวิชาการ เพื่อให้ข้อมูลที่ได้มีความสมบูรณ์ ครบถ้วน ถูกต้อง และน่าเชื่อถือมากที่สุด

7. การจัดหมวดหมู่และเรียบเรียงข้อมูล ข้อมูลที่ได้จากแหล่งข้อมูลต่าง ๆ ถูกนำข้อมูลมาจัดหมวดหมู่ผ่านกระบวนการย้อนระลึก (reflective process) และกระบวนการสังเคราะห์ (synthesis process) ตามลำดับเหตุการณ์อย่างเป็นระบบ จากนั้นนำข้อมูลที่นำมาเชื่อมโยงสู่ผลการวิจัยที่ค้นพบ

8. การวิเคราะห์ข้อมูล ใช้การวิเคราะห์เนื้อหา (content analysis) ในแต่ละประเด็น เชื่อมโยงสู่ตัวบ่งชี้ในแต่ละองค์ประกอบของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

9. การนำเสนอ ด้วยวิธีการเขียนบรรยายเชิงพรรณนา (descriptive approach) ซึ่งเป็นการนำข้อมูลที่ได้จากการสัมภาษณ์ การสนทนากลุ่ม การประชุมเชิงปฏิบัติการ จากเอกสารทางวิชาการ และจากแหล่งข้อมูลอื่น ๆ ที่เกี่ยวข้องมาประกอบยืนยัน

5. ผลการศึกษาการทดลอง

ตัวบ่งชี้การมีสุขภาวะที่ดีตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรตามแนวคิดของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือใน 7 องค์ประกอบของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง โดยเรียงตามลำดับความสำคัญได้ดังตารางที่ 1

6. สรุปและการอภิปรายผล

เมื่อนำทุกตัวบ่งชี้ใน 7 องค์ประกอบของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง มารวมกันจะมีตัวบ่งชี้รวมทั้งสิ้น 40 ตัวบ่งชี้ ประกอบด้วย อาหารปลอดภัย ครอบครัวอบอุ่น ไม่ใช้สารเคมี สุขภาพแข็งแรง มีความพอเพียง สิ่งแวดล้อมดี น้ำดื่มสะอาด ออกกำลังกาย กินอาหาร

ตรงเวลา พักผ่อนเพียงพอ ทำงาน/กิน/ให้/พอประมาณ ชีวิตปลอดภัย สังคมดี ชื่อสัตย์สุจริต มีความเสมอภาค วางแผนการทำงาน รวมกลุ่ม ลดต้นทุนการผลิต ทำเกษตรผสมผสาน ทำบัญชีครัวเรือน ศรีธาใน อาชีพ ปลูกไม้ยืนต้น มีที่ดินทำกิน ที่อยู่อาศัยมั่นคง ขยันอดทน แหล่งน้ำเพียงพอ มีผู้สืบทอดอาชีพ ไม่ตามกระแส เลี้ยงสัตว์บริโภค เรียนรู้ ศึกษาดูงาน เลิกอบายมุข ทำงานอย่างมีความสุข ไม่มีหนี้สิน อารมณ์ดี มีจิตอาสา แบ่งปัน เป็นแบบอย่างที่ดี ถ่ายทอดความรู้ ละเอียดรอบคอบ และทอผ้า/จักสาน โดยมีตัวบ่งชี้บางตัวที่ปรากฏอยู่มากกว่า 1 องค์ประกอบ ดังนี้ ตัวบ่งชี้ที่ปรากฏอยู่ 6 องค์ประกอบ 1 ตัวบ่งชี้ คือ อาหารปลอดภัย ตัวบ่งชี้ที่ปรากฏอยู่ 5 องค์ประกอบ 1 ตัวบ่งชี้ คือ สิ่งแวดล้อมดี ตัวบ่งชี้ที่ปรากฏอยู่ 4 องค์ประกอบ 3 ตัวบ่งชี้ คือ ไม่ใช่สารเคมี สุขภาพแข็งแรง และมีความพอเพียง ตัวบ่งชี้ที่ปรากฏอยู่ 3 องค์ประกอบ 2 ตัวบ่งชี้ คือ ครอบครัวยุติธรรม และออกกำลังกาย ตัวบ่งชี้ที่ปรากฏอยู่ 2 องค์ประกอบ 13 ตัวบ่งชี้ คือ สังคมดี ชื่อสัตย์สุจริต วางแผนการทำงาน รวมกลุ่ม ลดต้นทุนการผลิต ศรีธาในอาชีพ ปลูก ไม้ยืนต้น มีที่ดินทำกิน ขยันอดทน มีผู้สืบทอดอาชีพ เลี้ยงสัตว์บริโภค ไม่มีหนี้สิน และแบ่งปัน และตัวบ่งชี้ที่ปรากฏอยู่ 1 องค์ประกอบ 20 ตัวบ่งชี้ คือ น้ำดื่มสะอาด กินอาหารตรงเวลา พักผ่อนเพียงพอ ทำงาน/กิน/ให้/พอประมาณ ชีวิตปลอดภัย มีความเสมอภาค ทำเกษตรผสมผสาน ทำบัญชีครัวเรือน ที่อยู่อาศัยมั่นคง แหล่งน้ำเพียงพอ ไม่ตามกระแส เรียนรู้ศึกษาดูงาน เลิกอบายมุข ทำงานอย่างมีความสุข อารมณ์ดี มีจิตอาสา เป็นแบบอย่างที่ดี ถ่ายทอดความรู้ ละเอียดรอบคอบ และทอผ้า/จักสาน รายละเอียดดังตารางที่ 1

ทั้งนี้ ตัวบ่งชี้ที่ค้นพบนั้นมีความสอดคล้องหรือเข้ากันได้กับ ผลงานวิจัยหลายชิ้น ไม่ว่าจะเป็นผลการวิจัยตัวชี้วัดความสำเร็จด้านแบบ เกษตรพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงใน ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ^[28] ที่สอดคล้องหรือเข้ากันได้ 19 ตัวบ่งชี้ ดังนี้ ไม่สร้างหนี้ ครอบครัวยุติธรรม ทำเกษตรผสมผสาน เป็นแบบอย่างที่ดี มีความพอเพียง วางแผนการใช้พื้นที่ (วางแผนการทำงาน) อาหารปลอดภัย (ปลอดภัย) มีที่ดินทำกินของตนเอง มีลูกหลานสืบทอด (มีผู้สืบทอดอาชีพ) สิ่งแวดล้อมดี เรียนรู้ศึกษาดูงาน แบ่งปันความรู้ (ถ่ายทอดความรู้) ทำบัญชีครัวเรือน สุขภาพแข็งแรง ขยันชื่อสัตย์ (ชื่อสัตย์สุจริต/ขยันอดทน) เลิกอบายมุข ที่อยู่อาศัยมั่นคง ศรีธาในอาชีพ และลดการใช้สารเคมี (ไม่ใช่สารเคมี) รวมถึงผลการวิจัยตัวชี้วัดการประยุกต์ใช้ เศรษฐกิจพอเพียงของธุรกิจชุมชนหมู่บ้านโฮมสเตย์^[29] ที่สอดคล้องหรือเข้ากันได้ 10 ตัวบ่งชี้ ดังนี้ ชื่อสัตย์สุจริต เรียนรู้ ทำบัญชีครัวเรือน เป็น

แบบอย่างที่ดี ครอบครัวยุติธรรม สุขภาพแข็งแรง สิ่งแวดล้อมดี ศึกษาดูงาน ทำกิจกรรมร่วมกัน (รวมกลุ่ม) และขยันอดทน อีกทั้ง ผลการวิจัย ตัวชี้วัดระดับการพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรในโครงการพระราชดำริลุ่มน้ำห้วยดอน^[30] ที่สอดคล้องหรือเข้ากันได้ 11 ตัวบ่งชี้ ดังนี้ ทำบัญชีครัวเรือน เลี้ยงสัตว์บริโภค ฝึกอาชีพจักสาน (ทอผ้า/จักสาน) ไม่สร้างหนี้ (ไม่มีหนี้สิน) พอเพียง (มีความพอเพียง) ทำเกษตรผสมผสาน หาความรู้ (เรียนรู้ ศึกษาดูงาน) ชื่อสัตย์ (ชื่อสัตย์สุจริต) ละเว้นอบายมุข (เลิกอบายมุข) รวมกลุ่มกิจกรรม (รวมกลุ่ม) และถ่ายทอดความรู้ และผลการวิจัย ตัวชี้วัดความสำเร็จเกษตรกรพอเพียงของประชาชนชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสาน^[31] ที่สอดคล้องหรือเข้ากันได้ 14 ตัวบ่งชี้ ดังนี้ ทำเกษตรผสมผสาน ไม่สร้างหนี้ (ไม่มีหนี้สิน) ไม่ตามกระแส วางแผนการทำงาน เรียนรู้ (เรียนรู้ศึกษาดูงาน) ครอบครัวยุติธรรม ปลูกไม้ผลไม้ยืนต้นและสมุนไพร (ปลูกไม้ยืนต้น) ร่างกายแข็งแรง (สุขภาพแข็งแรง) มีลูกหลานสืบทอด (มีผู้สืบทอดอาชีพ) รวมกลุ่มทำกิจกรรมร่วมกัน (รวมกลุ่ม) ทำบัญชีครอบครัว (ทำบัญชีครัวเรือน) ชื่อสัตย์ (ชื่อสัตย์สุจริต) เลิกอบายมุข และสิ่งแวดล้อมดี นอกจากนี้ ยังมีผลการวิจัยตัวชี้วัดการ ดำเนินชีวิตตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของคนเมือง^[32] ที่สอดคล้องหรือเข้ากันได้ 14 ตัวบ่งชี้ ดังนี้ ดูแลรักษาสุขภาพ (อาหารปลอดภัย น้ำดื่มสะอาด ออกกำลังกาย กินอาหารตรงเวลา และพักผ่อนเพียงพอ) พอประมาณ-พอเพียง (ทำงาน/กิน/ให้/พอประมาณ และมีความพอเพียง) ไม่ยุ่งเกี่ยวอบายมุข (เลิกอบายมุข) ไม่สร้างหนี้สิน (ไม่มีหนี้สิน) ชื่อสัตย์สุจริต ทำเกษตรพอเพียง (ทำเกษตรผสมผสาน) ทำบัญชีรายรับ-รายจ่าย (ทำบัญชีครัวเรือน) สร้างความอบอุ่นในครอบครัว (ครอบครัวยุติธรรม) ออกกำลังกาย เรียนรู้ตลอดเวลา (เรียนรู้ศึกษาดูงาน) ขยันหมั่นเพียร (ขยันอดทน) ร่าเริงแจ่มใส (อารมณ์ดี) เชื่อมมั่นในสิ่งที่ทำ (ศรีธาในอาชีพ) และอบรมศึกษาดูงาน (เรียนรู้ศึกษาดูงาน)

ความสอดคล้องหรือเข้ากันได้ของตัวบ่งชี้ดังกล่าว เป็น เพราะว่าการกลุ่มเป้าหมายล้วนมีพื้นฐานวิถีชีวิตมาจากสังคมเกษตรกรรม ซึ่งเป็นลักษณะของสังคมแบบเปิดที่มีการเชื่อมโยงปฏิสัมพันธ์กับสังคมภายนอก ซึ่งแสดงให้เห็นว่า วิถีชีวิตและการประกอบอาชีพล้วนเชื่อมโยงกับกระแสทั้งจากภายในและภายนอก โดยเฉพาะกระแสด้าน เศรษฐกิจและสังคมที่มีผลต่อสถานะในด้านอื่น ๆ ดังนั้น การพัฒนาสุขภาพหรือสุขภาวนั้น จะมีความเชื่อมโยงกับการพัฒนาด้าน เศรษฐกิจและสังคมโดยรวม^[11]

ตารางที่ 1 ตัวบ่งชี้การมีสุขภาวะที่ดีตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรตามแนวคิดของเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

ที่	ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง						
	ทางสายกลาง	คุณลักษณะ			เงื่อนไข		สมดุลมั่นคง
		พอประมาณ	มีเหตุผล	มีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี	เงื่อนไขความรู้	เงื่อนไขคุณธรรม	ยั่งยืน
1	อาหารปลอดภัย	ทำงาน/กิน/ให้พอประมาณ	วางแผนการทำงาน	ลดต้นทุนการผลิต	เรียนรู้ศึกษาดูงาน	ซื่อสัตย์สุจริต	ไม่ใช้สารเคมี
2	ครอบครัวอบอุ่น	อาหารปลอดภัย	สิ่งแวดล้อมดี	ไม่ใช้สารเคมี	สุขภาพแข็งแรง	แบ่งปัน	ปลูกไม้ยืนต้น
3	ไม่ใช้สารเคมี	มีความพอเพียง	รวมกลุ่ม	ปลูกไม้ยืนต้น	มีความพอเพียง	ขยันอดทน	ครอบครัวอบอุ่น
4	สุขภาพแข็งแรง	ชีวิตปลอดภัย	ครอบครัวอบอุ่น	มีที่ดินทำกิน	รวมกลุ่ม	เป็นแบบอย่างที่ดี	สุขภาพแข็งแรง
5	มีความพอเพียง	สังคมดี	สุขภาพแข็งแรง	ศรัทธาในอาชีพ	อาหารปลอดภัย	ถ่ายทอดความรู้	อาหารปลอดภัย
6	สิ่งแวดล้อมดี	ซื่อสัตย์สุจริต	ลดต้นทุนการผลิต	วางแผนการทำงาน	เลิกอบายมุข	ละอายต่อบาป	เลี้ยงสัตว์บริโภค
7	น้ำดื่มสะอาด	มีความเสมอภาค	ไม่ใช้สารเคมี	อาหารปลอดภัย	สิ่งแวดล้อมดี		มีที่ดินทำกิน
8	ออกกำลังกาย		ทำเกษตรผสมผสาน	ที่อยู่อาศัยมั่นคง	ทำงานอย่างมีความสุข		มีความพอเพียง
9	กินอาหารตรงเวลา		ทำบัญชีครัวเรือน	ออกกำลังกาย	ไม่มีหนี้สิน		ไม่มีหนี้สิน
10	พักผ่อนเพียงพอ		อาหารปลอดภัย	ขยันอดทน	อารมณ์ดี		สังคมดี
11			ศรัทธาในอาชีพ	แหล่งน้ำเพียงพอ	มีจิตอาสา		มีผู้สืบทอดอาชีพ
12				มีผู้สืบทอดอาชีพ	ออกกำลังกาย		สิ่งแวดล้อมดี
13				สิ่งแวดล้อมดี			ทอผ้า/จักสาน
14				ไม่ตามกระแส			แบ่งปัน
15				เลี้ยงสัตว์บริโภค			

ซึ่งเครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือมีสุขภาวะที่ดีมีความสุขได้นั้น เกิดจากการทำเกษตรผสมผสานตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงที่เรียกว่า “เกษตรพอเพียง” มีการรวมกลุ่มเป็นเครือข่ายแลกเปลี่ยนเรียนรู้ซึ่งกันและกันจนสามารถพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองได้ ดังนั้น ในการพัฒนาสุขภาวะที่ดีให้เกิดขึ้นกับเกษตรกรได้นั้น จำเป็นอย่างยิ่งที่จะต้องนำหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงไปใช้ทั้งในการดำรงชีวิตและการประกอบอาชีพ ทั้งในระดับตนเอง ครอบครัว หมู่บ้าน ชุมชน สังคม และประเทศชาติ เพื่อพัฒนาด้านเศรษฐกิจและสังคมของเกษตรกรไปพร้อมกัน ซึ่งจะทำให้สุขภาวะของเกษตรกรมีพัฒนาการในทุกด้าน

ตัวบ่งชี้ทั้ง 7 องค์ประกอบของปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง จะมีตัวบ่งชี้ที่ปรากฏอยู่มากที่สุดถึง 6 องค์ประกอบ 1 ตัวบ่งชี้ คือ “อาหารปลอดภัย” นั้นหมายความว่า ตัวบ่งชี้นี้เป็นตัวบ่งชี้ที่แสดงให้เห็นถึงสุขภาวะที่ดีตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรได้ชัดเจนมากที่สุด ดังนั้น ในการพัฒนาเพื่อให้เกษตรกรมีสุขภาวะที่ดี จึงควรให้ความสำคัญกับการส่งเสริม “อาหารปลอดภัย” โดยเฉพาะการทำเกษตรที่ปลอดภัยปราศจากสารเคมี ซึ่งนอกจากจะลดต้นทุนในการผลิตแล้ว ยังทำให้เกษตรกรได้บริโภคอาหารที่ปลอดภัย มีอากาศบริสุทธิ์ และมีสิ่งแวดล้อมที่ดี อย่างไรก็ตาม ตัวบ่งชี้ดังกล่าวมิได้ปรากฏอยู่ในองค์ประกอบเงื่อนไขคุณธรรม นั่นเป็นเพราะเครือข่ายปราชญ์

ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออกเฉียงเหนือ มองว่า องค์ประกอบดังกล่าวจะมุ่งเน้นสุขภาวะในด้านจิตใจ ซึ่งต้องอาศัยการพัฒนาที่เกิดมาจากภายใน โดยเฉพาะการยึดหลักศาสนาธรรม ในขณะที่อาหารปลอดภัยเป็นการพัฒนาที่เริ่มมาจากภายนอก ซึ่งเชื่อมโยงกับองค์ประกอบอื่น ๆ ของหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงมากที่สุด ดังนั้น ตัวบ่งชี้ “อาหารปลอดภัย” จึงสามารถเป็นตัวบ่งชี้ที่แสดงให้เห็นถึงการมีสุขภาวะที่ดีของเกษตรกรตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงได้ดีที่สุด

อย่างไรก็ตาม ยังมีตัวบ่งชี้ที่ปรากฏอยู่เพียง 1 องค์ประกอบ จำนวน 20 ตัวบ่งชี้ ดังนี้ ทางสายกลาง 3 ตัวบ่งชี้ ความพอประมาณ 3 ตัวบ่งชี้ ความมีเหตุผล 2 ตัวบ่งชี้ การมีภูมิคุ้มกันในตัวที่ดี 3 ตัวบ่งชี้ เงื่อนไขความรู้ 5 ตัวบ่งชี้ เงื่อนไขคุณธรรม 3 ตัวบ่งชี้ และความสมดุลมั่นคงยั่งยืน 1 ตัวบ่งชี้ ซึ่งตัวบ่งชี้ดังกล่าวเป็นตัวบ่งชี้ที่แสดงให้เห็นถึงการมีสุขภาวะที่ดีของเกษตรกรตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในองค์ประกอบนั้น ๆ ได้อย่างโดดเด่นที่สุด ซึ่งสามารถนำไปใช้เป็นตัวบ่งชี้หรือเกณฑ์ประเมินสุขภาวะที่ดีของเกษตรกรในแต่ละองค์ประกอบได้เป็นอย่างดี

นอกจากนี้ มีตัวบ่งชี้ที่ปรากฏอยู่ระหว่าง 2-5 องค์ประกอบ อยู่ 19 ตัวบ่งชี้ ประกอบด้วย ปรากฏอยู่ 5 องค์ประกอบ 1 ตัวบ่งชี้ ปรากฏอยู่ 4 องค์ประกอบ 3 ตัวบ่งชี้ ปรากฏอยู่ 3 องค์ประกอบ 2 ตัวบ่งชี้ และปรากฏอยู่ 2 องค์ประกอบ 13 ตัวบ่งชี้ หมายความว่า ยังมี

ตัวบ่งชี้อีกจำนวนหนึ่งที่ยังเชื่อมโยงสัมพันธ์กันระหว่างองค์ประกอบของหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง ซึ่งชี้ให้เห็นว่า ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงนั้นมีลักษณะเชิงบูรณาการเป็นองค์รวม ดังนั้น การพัฒนาสุขภาพที่ดีของเกษตรกรตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง จึงจำเป็นที่จะต้องมีการบูรณาการในทุกด้านไปพร้อมกัน

7. ข้อเสนอแนะ

7.1 เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านด้านเกษตรกรรมภาคตะวันออก เฉียงเหนือ ควรมีการนำตัวบ่งชี้ที่ได้จากการวิจัยครั้งนี้ ไปปรับใช้เพื่อการพัฒนาหลักสูตรการเรียนรู้ตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง และ/หรือ หลักสูตร วปอ.ภาคประชาชน รวมถึงปรับใช้สำหรับการติดตามประเมินผลกลุ่มเป้าหมายที่เข้าร่วมอบรม เพื่อให้หลักสูตรการเรียนรู้ของเครือข่าย ฯ นอกจากจะมุ่งเน้นให้เกษตรกรสามารถพึ่งตนเองและพึ่งพาตนเองได้อย่างยั่งยืนแล้ว ยังสามารถพัฒนาสู่การมีสุขภาพที่ดีได้อีกทางหนึ่งด้วย

7.2 หน่วยงานภาครัฐควรส่งเสริมให้ทุกครัวเรือนทุกหมู่บ้าน สร้าง “อาหารปลอดภัย” เพื่อบริโภคในครัวเรือนในชุมชน ทั้งการปลูกพืชและเลี้ยงสัตว์ โดยลดการใช้สารพิษสารเคมี ยาฆ่าแมลง เน้นปฎิบัติวิถีชีวิตหรือวิถีธรรมชาติ เนื่องจากผลการวิจัยชี้ชัดว่า “อาหารปลอดภัย” เป็นตัวบ่งชี้ที่สำคัญในการมีสุขภาพที่ดีตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง

7.3 ควรมีการวิจัยและพัฒนา (R&D) ตัวบ่งชี้การมีสุขภาพที่ดีตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในลักษณะสหวิทยาการ (interdisciplinary) โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยแบบผสม (mix method) ทั้งในเชิงปริมาณและเชิงคุณภาพ ซึ่งจะทำให้เกิดองค์ความรู้ในหลากหลายมิติที่สามารถนำไปใช้เป็นฐานการพัฒนาและการประเมินผลการมีสุขภาพที่ดีตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในสังคมวงกว้าง

8. กิตติกรรมประกาศ

คณะผู้วิจัย ขอขอบคุณปราชญ์ชาวบ้าน เกษตรกรต้นแบบ เครือข่ายปราชญ์ชาวบ้านและพหุภาคีภาคอีสาน ผู้มีส่วนเกี่ยวข้องทุกท่านที่เอื้อเฟื้อข้อมูลและให้ความร่วมมือเป็นอย่างดี งานวิจัยนี้ได้รับทุนอุดหนุนวิจัยจากงบประมาณแผ่นดินด้านการวิจัย (แบบปกติ) ประจำปีงบประมาณ พ.ศ.2556

9. เอกสารอ้างอิง

- [1] สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, “คู่มือกระจกเงาสุขภาพเกษตรกร: แนวทางการประเมินผลกระทบทางสุขภาพสำหรับเกษตรกรและชุมชนการเกษตร”, กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2545.
- [2] กองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ, สำนักงาน, “รายงานสุขภาพคนไทย 2554”, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการสร้างเสริมสุขภาพ (สสส.), 2554.
- [3] คำคุณ, “เพื่อแผ่นดินไทยของเรา”, วารสารเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมของผู้ผลิตและผู้บริโภค, 19(1), 9-13, 2553.
- [4] โครงการพัฒนาชุมชนภาคอีสานเพื่อการสร้างเสริมสุขภาพยั่งยืน, “เพื่อแผ่นดินไทยของเรา”, ขอนแก่น: พระธรรมชนิธ, 2550.
- [5] คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน, “คู่มือการจัดทำตัวชี้วัดการพัฒนาที่ยั่งยืนของประเทศไทย”, กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2547.
- [6] สมพันธ์ เตชะอธิก และคณะ, “สังเคราะห์การพัฒนาและวิจัยสุขภาพชุมชนเพื่อความอยู่ดีมีสุข”, ขอนแก่น: มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2552.
- [7] สุธาวัลย์ เสถียรไทย และคณะ, “ตัวชี้วัดเศรษฐกิจพอเพียงระดับจังหวัด: มิติสิ่งแวดล้อม”, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2551.
- [8] ยุพิน มีหมู, “สุขภาพของผู้สูงอายุในองค์การบริหารส่วนตำบลตะโกทอง อำเภอชัยภูมิ จังหวัดชัยภูมิ”, รายงานการศึกษาระดับปริญญาโท วิทยาศาสตรมหาบัณฑิต วิทยาลัยการปกครองท้องถิ่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2551.
- [9] ปาริชาติ เทพอารักษ์ และ อมรรารณ ทิวถนอม, “สุขภาพของคนไทยจุดเริ่มต้นของความอยู่เย็นเป็นสุข”, วารสารเศรษฐกิจและสังคม, 44(1), 14-15, 2550.
- [10] เจสดา ธนวิภาคนนธ์ และคณะ, “การวิจัยการพัฒนาการส่งเสริมสุขภาพในระดับรากหญ้าเพื่อสร้างความเข้มแข็งของชุมชนกรณีศึกษาพื้นที่จังหวัดนครสวรรค์ อุทัยธานีและชัยนาท”, นครสวรรค์: มหาวิทยาลัยราชภัฏนครสวรรค์, 2550.
- [11] นิตย์ ทศนิยม และคณะ, “มิติสุขภาพในมุมมองของปราชญ์ชาวบ้านอีสาน”, กรุงเทพฯ: สถาบันวิจัยระบบสาธารณสุข, 2545.
- [12] อภิสิทธิ์ อารงวารกูร และคณะ, “กระบวนการพัฒนาตัวชี้วัดความสุขของประชาชนชาวไทย”, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2543.

- [13] ธนัฐ เมืองใจ, “การเรียนรู้การสร้างเสริมสุขภาวะของเกษตรกรในชุมชนจากการทำเกษตรธรรมชาติ”, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาการศึกษานอกระบบ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเชียงใหม่, 2551.
- [14] สุขานันท์ คุณผล, “แนวทางการพัฒนาสุขภาวะทางกายของประชาชนในตำบลหนองกินเพล อำเภวารินชำราบ จังหวัดอุบลราชธานี” รายงานการศึกษาอิสระปริญญารัฐประศาสนศาสตรมหาบัณฑิต วิทยาลัยการปกครองท้องถิ่น มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2553.
- [15] โครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติประจำประเทศไทย, “รายงานการพัฒนามนุษย์ของประเทศไทยปี 2550 เศรษฐกิจพอเพียงกับการพัฒนาคน”, กรุงเทพฯ: โครงการพัฒนาแห่งสหประชาชาติประจำประเทศไทย, 2550.
- [16] คณะกรรมการพิเศษเพื่อประสานงานโครงการอันเนื่องมาจากพระราชดำริ, สำนักงาน, “ปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียง”, กรุงเทพฯ: บริษัท เอเชีย แปซิฟิค ออฟเซ็ท จำกัด, 2552.
- [17] อมรวิรัช นาคทรพร, “ตัวชี้วัดเศรษฐกิจพอเพียงระดับจังหวัด: มิติสังคม”, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2551.
- [18] คณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, สำนักงาน, “ตัวอย่างเศรษฐกิจพอเพียงที่ข้าพเจ้ารู้จัก”, กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการพัฒนาการเศรษฐกิจและสังคมแห่งชาติ, 2550.
- [19] ธนู ชมพูนาม, “คุณภาพชีวิตตามแนวเศรษฐกิจพอเพียงและคุณภาพชีวิตในการทำงานของข้าราชการกรมการขนส่งทางบก”, ภาคนิพนธ์บริหารธุรกิจมหาบัณฑิต สาขาการจัดการทั่วไป บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยราชภัฏจันทรเกษม, 2550.
- [20] กองทุนเพื่อสังคม, สำนักงาน, “พลังรากหญ้าพลังแผ่นดิน”, กรุงเทพฯ: สำนักงานกองทุนเพื่อสังคม, 2545.
- [21] ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และแสงอรุณ สุนทรีย์, “รูปแบบเศรษฐกิจพอเพียงของประชาชนชาวด่านเกษตรกรรม”, กรุงเทพฯ: สำนักงานคณะกรรมการวิจัยแห่งชาติ, 2552.
- [22] คำคุณ, “มหาวิทยาลัยขอนแก่นกับการสร้างขอนแก่นยั่งยืนเป็นสุขร่วมกันและพัฒนาต่อยอดเป็นจังหวัดที่น่าอยู่ที่สุดในโลก”, วารสารเพื่อพัฒนาคุณภาพชีวิตและสิ่งแวดล้อมของผู้ผลิตและผู้บริโภค, 18(2), 14-15, 2552.
- [23] แกมทอง อินทร์ตัน, “ตัวชี้วัดเศรษฐกิจพอเพียงระดับจังหวัด: มิติทางเศรษฐกิจ”, กรุงเทพฯ: ฝ่ายชุมชนและสังคม สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย, 2551.
- [24] สายสมร ศักดิ์คำดวง, “การพัฒนาตัวชี้วัดการบริหารจัดการที่ดีสำหรับสถานศึกษาขั้นพื้นฐาน”, วิทยานิพนธ์ศึกษาศาสตรดุษฎีบัณฑิต สาขาวิชาการบริหารการศึกษา บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยขอนแก่น, 2551.
- [25] พิพัฒน์ ยอดพฤติการ, “การใช้การสร้างตัวชี้วัดเพื่อวิเคราะห์เศรษฐกิจพอเพียงโดยเปรียบเทียบกับพุทธเศรษฐศาสตร์”, กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, 2549.
- [26] มนตรี เทพโพธา, “การพัฒนาตัวชี้วัดผลการดำเนินงานของสำนักพัฒนาและถ่ายทอดเทคโนโลยีการสหกรณ์”, วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาเศรษฐศาสตร์สหกรณ์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์, 2548.
- [27] Johnstone. J.N., “Indicators of education systems”, London: Kogan page, 1981.
- [28] ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และคณะ, “ตัวชี้วัดความสำเร็จต้นแบบเกษตรพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงในภาคตะวันออกเฉียงเหนือ”, ในเอกสารสืบเนื่องจากการประชุมวิชาการระดับชาติ มหาวิทยาลัยขอนแก่น ประจำปี พ.ศ.2556 “ชุมชนท้องถิ่น: รากฐานการพัฒนาประชาคมเศรษฐกิจอาเซียน” วันที่ 10 พฤษภาคม 2556, 177-186, 2556.
- [29] ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และคณะ, “การพัฒนาตัวชี้วัดการประยุกต์ใช้เศรษฐกิจพอเพียงของธุรกิจชุมชน: กรณีศึกษาหมู่บ้านโฮมสเตย์จังหวัดหนองคาย”, กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยราชภัฏสวนดุสิต, 2555.
- [30] ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และคณะ, “การพัฒนาตัวชี้วัดระดับการพึ่งตนเองและพึ่งพากันเองตามปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของเกษตรกรในโครงการพระราชดำริลุ่มน้ำห้วยทอน”, วารสารการวิจัยเพื่อพัฒนาชุมชน, 5(2), 101-102, 2555.
- [31] ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และคณะ, “ตัวชี้วัดความสำเร็จเกษตรกรพอเพียงของประชาชนชาวด่านและพหุภาคีภาคอีสาน”, วารสารวิจัย มสค. สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 7(2), 99-100, 2554.
- [32] ธวัชชัย เฟ็งพิณิจ และคณะ, “การพัฒนาตัวชี้วัดการดำเนินชีวิตตามหลักปรัชญาเศรษฐกิจพอเพียงของคนเมืองหนองคาย”, วารสารวิจัย มสค. สาขามนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์, 6(3), 30, 2553.